

КУЛЬТУРОЛОГІЯ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ЛІТЕРАТУРИ: НОВІ ВИКЛИКИ

Борис ШАЛАГІНОВ, доктор філологічних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія», заслужений діяч науки і техніки України

1. Що таке культурологічний підхід?

Головне завдання школи – це соціалізація, тобто перетворення людини шляхом виховання із безпомічного шматочка природи на члена суспільства, який вміє ставити перед собою далекі цілі. Історично так склалося, що в європейському суспільстві свідомість людини перебуває під впливом чотирьох факторів, якими є релігія, наука, філософія і мистецтво¹. Оскільки наша держава обрала *класичну* («європейську») систему соціалізації підростаючого покоління, то література як вид мистецтва має посідати важливе місце серед інших шкільних предметів.

Література виконує функцію соціалізації своїми, специфічними засобами. Навіть коли письменник звертається до інших з названих нами факторів, то він пропускає їх через власну *естетичну* свідомість. Весь величезний багатомісний досвід формування цивілізації відображений в різних мистецтвах відповідно до видової естетичної специфіки кожного з них. Розгляд літературного твору в живих зв'язках з іншими виявами естетичної свідомості (тобто з образотворчим мистецтвом, музикою, архітектурою, фольклором, міфологією тощо) з метою виявлення спільного соціального досвіду ми називаємо *культурологічним* підходом. Ми можемо (і повинні!) розглядати твір також у тісних зв'язках з *позаестетичними* формами досвіду – наукою, філософією, релігією, прямими формами соціального життя, природою тощо, але все це, як і аналіз *формальної* структури твору, виходить за межі культурологічних зв'язків.

2. Трохи історії.

Наприкінці 1990-х рр. група вчених із Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова розробила систему шкільної літературної педагогіки, що ґрунтувалася на ряді інноваційних підходів, серед яких такі,

¹У мусульманському суспільстві, починаючи з пізнього середньовіччя, ці функції повністю перебрала на себе релігія.

як культурологічний, ціннісний та ін. Ці підходи були втілені, зокрема, в Проекті Державного стандарту із зарубіжної літератури (1997 р.), в Проектах навчальної програми «Зарубіжна література» (2000 р.; 2004 р.) і науково обґрунтованій у фахових дослідженнях, монографіях, докторських дисертаціях².

Ці інновації з ряду причин (про які ми не будемо тут писати) були відхилені тодішнім МОН. У прийнятих тоді нормативних документах методичний акцент був зроблений на розвитку культури читання, яку сприймали лише як техніку читання і розуміння книжкової сторінки. У цьому була, правда, уловлена панівна тенденція постмодерності – внутрішньотекстовий діалог, який розгортається тільки у просторі написаного тексту, не переходячи в позатекстову реальність (історичну, соціальну, культурну, психологічну, естетичну тощо). Іншими словами, культурології було відмовлено у праві впливати на естетичне і соціальне виховання підростаючого покоління. А саме слово «культурологія» звучало в устах рецензента як негативна оцінка.

Між тим, учителі весь час інстинктивно тягнулися до культурологічного підходу, бо його необхідність була продиктована особливостями самої дитячої психіки, в основі якої – уява, фантазування, креативність, схильність до конкретних візуальних, слухових, предметно-чуттєвих вражень. Зокрема журнал «Всесвітня література в школах України» та інші педагогічні ресурси й досі публікують розробки

²Мірошніченко Л. Ф. Методика викладання світової літератури в середніх навчальних закладах. – К.: Вища школа, 2007; Ісаєва О. О. Теорія і технологія розвитку читацької діяльності старшокласників у процесі вивчення зарубіжної літератури. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003; Клименко Ж. В. Теорія і технологія вивчення перекладних художніх творів у старших класах загальноосвітньої школи. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006; Вітченко А. О. Теорія і технологія формування інтерпретаційної компетенції старшокласників у процесі вивчення світової драматургії. – Луганськ: Шико, 2007; Шалагінов Б. Б. Урок літератури: роздуми літературознавця про шкільну методику. – К.: Грамота, 2013.

уроків із застосуванням наочних матеріалів з образотворчого мистецтва, музики, прийомів театральності тощо. Досі для вчителів не втрачають актуальності запропоновані ще в «драгоманівському» Проекті програми 2000 р. змістові рубрики художніх творів і міжпредметних зв'язків³, складені ще в ті часи, коли старі, механічні носії тільки-но починали звільняти місце для нових, електронних носіїв, і фактично ніхто не міг передбачити їхній успіх надалі. Тепер ці ресурси уже цілком доступні кожному вчителю-словеснику, що значно полегшує культурологічне оснащення уроку.

Учень повноцінно сприймає абстрактний словесний образ, коли угадує за ним цілком конкретне чуттєве наповнення. Навички кваліфікованого читання виховуються не шляхом знищення всяких зав'язків з чуттєвою реальністю, а навпаки, шляхом удосконалення і дедалі тоншої диференціації чуттєвої наповненості слова. Завдання літературного педагога полягає в тому, щоб навчити учня співвідносити художнє слово з реальністю і в такий спосіб у самій реальності знаходити нові смислові відтінки (яких, за твердженням філософів, нескінченно багато). У XVIII ст. це називалося «гуманізація», ушляхетнення, а нині – естетичне збагачення реальності. Людина живе у трагічному світі, але завдання мистецтва полягає у тому, щоб навчити її силу страждання перетворювати на енергію життєвого смислу, на цінність самого життя.

Оскільки в цій статті ми продовжуємо обстоювати нашу головну думку: ефективна методика має орієнтуватися не на «дитину як таку» і не на «ідею» учня як реципієнта (підхід XVIII ст.), а на історично конкретного учня з усіма історично, соціально, національно, гендерно зумовленими параметрами його особистості, – то мусимо зробити важливе роз'яснення. У перше, найскладніше, але й найбільш оптимістичне десятиліття існування нашої держави були зовсім інші уявлення про методику. Вважали, що оскільки школа, нарешті, звільнилася від нав'язливої ідеологізації минулих десятиліть, то тепер ніщо вже не перешкоджатиме розвитку чистої дитячої свідомості, такої собі *tabula rasa* нової епохи. Так ми сформуємо нову, незалежну, свідомість. Це можна образно порівняти з тим, що варто тільки розчистити днище судна від черепашок, мушель та водоростей, що на-

³ Див.: Б. Б. Шалагінов (голова групи), Л. Ф. Мірошникова, О. О. Ісаєва, Ж. В. Клименко, О. А. Корнієнко, Н. І. Дорофєєва, С. В. Рудаківська. Зарубіжна література. Програма для середньої загальноосвітньої школи. 5–11 класи. Проект // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – Київ, 2000. – № 7–8.

Святкування Національного дня праці в США.
Вересень, 2016 р.*

липли за фатальні десятиліття, як воно почне гладко розрізати хвилю і впевнено понесеться, куди треба.

3. Історичний злам в педагогічній ситуації.

Проте в наступні 20 років ситуація значно змінилася. Тепер ніхто навіть із числа запеклих критиків тих часів не бачить уже нічого «кромольного» у культурологічному підході в роботі з літературним текстом. Натомість сама доступність цифрових ресурсів і гаджетів висуває перед нами нові проблеми. І педагогіка, ледве звільнившись від тягара минулого, опиняється перед необхідністю боротися уже з новою «ідеологією», яка не має конкретного автора, вождя, керівного центра, історії, коренів у минулому, державної мови, територіальних кордонів... Це – цифровий простір, з яким учня пов'язує маленький електронний апарат – гаджет, що вміщується в його кишені. В сучасних методичних розробках комп'ютер, електронний гаджет розглядається здебільшого як засіб збереження чи канал передачі естетичної інформації, й не більше того. Проте цей «канал» давно уже

* Відеоряд до статті див.: <http://lib.pedpresa.ua/?p=13867>.

претендує на щось більше, зокрема на те, щоб навіть змінювати самі перцептивні здатності учня. Адже він давно вже не сприймає всерйоз приліплені скотчем до дошки художні плакати, і приємна вага смартфона в кишені дає йому відчуття моральної переваги і над учителем, і над усією нашою освітою.

У чому полягає історичний злам, знаком якого стає гаджет?

Як парадоксально зауважував ще Фрідріх Шиллер, призначення літератури полягає у тому, щоб людина вміла правильно виходити за межі літератури. На думку Томаса Манна, В'ячеслава Іванова, Мартина Гайдеггера та інших, завдання культури полягає у тому, щоб «знищити культуру в буржуазному житті» – для того, щоб *саме життя* стало культурою і піднялося над буржуазністю.

Проте замість того, щоб зникнути як атрибут буржуазного життя (тобто буржуазної бездуховності), як цього очікували спадкоємці гуманістичних цінностей, «культура» в наші дні з'являється в нових іпостасях. Зокрема це культура, прив'язана до гаджетів.

Зробимо ще один екскурс в царину класичної думки. К. Маркс писав про те, що робітник отримує більше вільного часу для власного духовного розвитку, коли йому вдасться вибороти для себе суттєве покращення життя – 8-годинний робочий день, гідні житлові умови, доступну загальну освіту і медичну допомогу тощо. Проте видатний естетик ХХ ст. Т. Адорно-Візенгрунд помітив, що отримавши, нарешті, ці умови (і масу інших поліпшень, які роблять сучасне західне життя таким привабливим для нас, українців), робітник зовсім не поспішав заповнити вільний час знайомством саме з класикою – літературою, музикою, образотворчим мистецтвом. Тому що, пише далі Адорно, цей час був заповнений *для нього і замість нього* – шляхом нав'язливих мас-медіа і всіляких технічних засобів – продукцією масової культури, художнім кічем, різними художніми підробками, далекими від справжнього мистецтва, словом – товаром. А «справжнє» мистецтво, як було, так і залишилося в цілому об'єктом інтересу для вузького кола «високочоліх» і освічених верств – тільки за ще більші гроші.

Отже, коли ми говоримо сьогодні про «культурологічний» підхід, то маємо чітко розділяти «стару», класичну культуру для «високочоліх» і нову, мас-культуру для сучасного покоління. Класична ілюстрація Гюстава Доре до «Дон Кіхота» має, очевидно, менше шансів захопити свідомість підлітка, ніж, наприклад, набагато сучасніший бурлескний портрет героя від Сальвадора Далі. Але це якраз стиль для «високочоліх»! Тож ближче до сучасного учня буде

образ бідолашного лицаря з сигаретної коробки чи шоколадної обгортки⁴.

Усе це стосується також читання. Ми можемо скласти дуже змістовні списки для класичного читання; але всі вони зможуть захопити сучасного підлітка не більшою мірою, ніж знаменитий список Джона Локка кінця ХVІІ ст. «Що читати англійському джентльмену». Свій вільний від «обов'язкових занять» час підліток присвячує *зовсім іншим* текстам! Його вільний час давно уже міцно окупований буржуазним підприємцем спільно з ідеологом *мистецтва як товару*, і вони удвох ведуть боротьбу не на життя, а на смерть з нами, вчителями, котрі навпаки пропонують підлітку заповнити цей час *мистецтвом як засобом духовного самовдосконалення*.

Товару, як ми знаємо, властиво бути сучасним (модним) чи застарілим; і наша молодь навчилася оцінювати артефакти саме з такого погляду. Автор цієї статті мав невдалу спробу зацікавити студентів образом шекспірівського Гамлета у виконанні знаменитого Арнольда Шварценеггера; проте його герой, хоча й обвішаний ланцюгами рокера і вдягнений у джинси хіпі, не викликав інтересу: час хіпі і рокерів відійшов у далеке минуле! Неоднозначні роздуми викликали фотографії Сари Бернар у тій самій ролі: але ідея гендерних метаморфоз, як відомо, не приживається в Україні, тож і тут була невдача. Більше інтересу викликало фото в ролі Гамлета Бенедикта Камбербетча, якого молодь знає як модного виконавця ролі Шерлока Холмса, але далі голої сенсаційності справа не пішла.

Як бачимо, культурологія на очах перетворюється на ідеологію товарного продукту, і артефакт, взятий педагогом із суміжної мистецької царини, не сприяє поглибленню учнівських знань. Неефективно розкривати перед учнем те, що є для нього далеким і невідомим (класичний літературний образ), за допомогою іншого далекого і невідомого (культурологічного сходження).

Та у сучасному «суспільстві споживання» акцент уже змістився з самого продукту на його упаковку, яка мусить бути обов'язково «фірмовою». Такий споживач навіть своє власне існування сприймає у відповідній «упаковці», якою для нього є квартира у престижному кварталі, модний автомобіль⁵, одяг тільки з брендів бу-

⁴Такі культурологічні метаморфози досліджує проф. О. В. Пронкевич у надзвичайно цікавій книжці: «Дон Кіхот»: роман – міф – товар. – Київ: НаУКМА; Аграр Медіа Груп, 2012.

⁵На Заході заможні буржуа заповідають поховати себе в престижних марках авто.

тіків або від знаменитих дизайнерів, відпочинок на престижних курортах, навіть для новонародженої дитини батьки намагаються купити наймодніший візок. Це – показник зовсім не заможності (як можна прочитати в пресі), а снобізму престижної «обгортки», так званого *іміджу*, нехай важкою ціною всього домашнього бюджету.

Гаджет також входить в розряд престижних «упаковок» для мистецького продукту, що споживається. Музику, навіть класику, «користувач» звик слухати через навушники; класичне кіно, зняте в широкому форматі з розрахунку на кінотеатр з тисячним залом, він дивиться на крихітному екрані смартфона; до такого ж розміру зменшуються монументальні твори мистецтва та архітектури. Функція «збільшення» зображення на моніторі або зміни «гучності» звуку робить «юзера» неуважним й естетично нечутливим до всього, що він дивиться і слухає. Більше того, всупереч надіям педагога, учень використовує для цього не дорогий час естетичного дозвілля, коли він може побути в тиші наодинці з собою і, можливо, записати якісь власні думки, а десь у транспорті, в незручній обстановці.

Удар, що його завдала епоха гаджетів по психології візуальності, на якій ґрунтувалася вся художня і монументальна культура протягом попередніх тисячоліть, ще не оцінений в усій його страхотливій силі. Та саме це спонукає методиста докорінно переглянути всі принципи «культурологічного» оснащення літературного уроку.

4. Про літературу як «дзеркало реальності» і про гаджет як «реальність».

На уроці про Шекспірового «Гамлета» учнів поставило в глухий кут запитання, на яке вони так і не змогли самостійно відповісти: чому принц наступного ранку після зустрічі з привидом батька з'явився в кімнаті Офелії розхристаний і в брудному одязі? І справа не тільки в тому, що вони неуважно прочитали текст і не уявили ситуацію, коли Гамлет забруднився, видираючись на фортечний мур і, охоплений страхом, тікав з нього, не розбираючи дороги. Під час аналізу цього епізоду їм суттєво заважало «цифрове», «ігрове» уявлення про фортеці, замки, дуелі, королів, привидів, чарівних красунь...

Відень. На вулиці. 2016 р. Страждання знецінюється. Замість того, щоб активізувати духовні сили людини проти зла, воно стає буденним фоном для повсякденного існування.

Комп'ютерні ігри з ходувальними людськими рухами та гіперреалістичними декораціями плюс візуально маленький екран роблять учня в результаті нездатним сприймати мову реального людського тіла, яка протягом тисячоліть була не менш важливою, ніж мова людського голосу, а отже, тісно переплетена з поетичною мовою. А той факт, що нині це мова гламурно «прикрашеного», а не просто гарного від природи тіла, ще більше віддаляє їх від класики⁶. «Юзер», приміром, уже не розуміє страждання Саффо, яка, переповнена любовними почуттями, «слова мовить не може, і язик одразу німіє, й прудко пробігає племін тонкий по тілу, в вухах чути шум, дивлячись, нічого очі не бачать...»⁷. Так само залишається важкою для розуміння побудована на «мові тіла» сцена побачення Гамлета з Офелією одразу після зустрічі з привидом.

Читач давно перетворився на «користувача» та «гравця». А принципи «відображення» життя в комп'ютерних іграх і в класичній літературі суттєво відрізняються. У популярних іграх вельми специфічно сконструйовані стосунки між чоловіками і жінками, середовище проживання, соціальний етикет і регламент спілкування. Вони дуже далекі від реальних та історичних обставин і не апелюють до психологічної прапам'яті людини, не актуалізують в ній генетично закладені соціальні коди. Та головне – на відміну від класичного мистецтва, цифровий світ позбавлений символічної гли-

⁶ Докладніше на цю тему див.: Борис Шалагинов. Новая молодёжная эстетика, или О воспитании чувств в эпоху постмодерна. – Collegium: Междунар. научно-худ. журн. № 25. / Гл. ред. Дмитрий Бурого. – К.: Изд. дом Дмитрия Бурого. – 2016. – С. 6–20 <http://burago.com.ua/index.php/ru/zhurnaly/mezhdunarodnyj-nauchno-populyarnyj-zhurnal-collegium/collegium-25-2016>

⁷ Переклад з грецької Григорія Кочура.

бини і пантеїстичної краси, він нав'язує людині площинне сприйняття простору і «вічно теперішній час» (У. Еко). І це дуже ускладнює роботу літературного педагога.

Прикро те, що враження від *реальних* історичних чи художніх артефактів (які нині можна легко витягти з комп'ютерної пам'яті) не тільки не корегують свідомість комп'ютерного гравця, а навпаки трансформують її ще більше відповідно до логіки гри. Поліція європейських мегаполісів знає, що саме «фанати» комп'ютерних ігор виявляють у протестних акціях найбільшу запеклість (і, до речі, найменшу «ідейність»), бо їхня психіка сформувалася під впливом «квестів» і «аніме», що реальність вони сприймають як «тривимірний графічний інтерфейс», в якому людина після серії, здавалося б, нищівних ударів може скочити на ноги, ніби нічого й не трапилося, а отже, не бачать реальної небезпеки ні для себе, ні для своїх товаришів, яких розглядають як партнерів по грі! Гру, мовляв, можна в будь-який момент зупинити і спокійно піти додому спати! Під цим кутом зору сюжет класичного твору стає для «користувача» просто незрозумілим.

Сучасна Європа перетворилася на суспільство споживання, де енергія людини спрямована не на творче перетворення реальності, тобто на розвиток і вдосконалення корисних психологічних механізмів соціальної орієнтації, а на споживання її благ, які такого розвитку, власне, не потребують. Незважаючи на відсутність у нашій країні такого сприятливого споживацького клімату, наша молодь активно переймає *зовнішні* ознаки споживацької культури. І насамперед це виявляється в її спотвореному сприйнятті літературної класики.

5. Що робити в такій ситуації?

Відповідь, що робити педагогу в такій ситуації, дати не просто. Адже йдеться про світову тенденцію! Все ж, на додачу до вже сказаного вище, запропонуємо таке.

Педагогу слід проникнути в «інтерфейс», в середину цифрового простору, який підліток вважає тільки своїм, і спробувати взяти його під педагогічний контроль – в інтересах самого підлітка. Професор педагогічного університету має вміти пояснити майбутньому вчителю, чим структура цього світу відрізняється від структури реальності (власне, «інтерфейс» якраз і є виміром реальності, таким собі постмодерним варіантом кантівського «чистого розуму»), а тим більше – від структури простору естетичного, релігійного, наукового і філософського.

Далі, треба пояснити студентам, що цифровий простір – це *протестний* простір, в якому підліток шукає притулку від світу дорослих. Я порівняв би його з простором «рок-культури», в який, як у кокон, ховалася молодь від нерозв'язних проблем сучасності. Перебуваючи у цьому просторі, тинейджер відчуває свою недоторканість і захищеність, нехай ілюзорну, хоча б у химерному оточенні «друзів». У цьому просторі він відчуває себе вільним, відчуває право демонструвати зневагу до цінностей дорослого світу, куди він зараховує мистецтво (особливо те, що вивчається у школі), філософію, частково – науку... Не забудьмо, що «вічний рокер» Боб Ділан відмовився отримувати престижну Нобелівську премію, яку йому присудило буржуазне суспільство за те, що він понад 50 років демонстрував своє презирство до нього!

Українській школі в її теперішньому стані дедалі складніше виконувати важливе завдання – допомагати учневі сформувати правильні уявлення про естетичний бік реальності, тобто про красу як свідчення здоров'я і природності⁸. Але без таких уявлень людина не може розвиватися як родова істота; і вся хімія, фізика і математика буде їй уже ні до чого. Сьогодні соціальними «селекціонерами» під керівництвом політиків виводяться різні «породи» людини, як виводять нині вигадливі і примхливі породи домашніх тварин, що вносять в наше життя елемент різноманітності і розваги. Проте підліток, якому належатиме розбудовувати далі наше суспільство, мусить мати правильне уявлення про «людину, як її задумала природа»⁹. Класичне мистецтво – предмет нашої статті – якраз створило і довело до високої досконалості образ такої людини. Так, цей образ, на жаль, уже «не сучасний», як заявляють наші учні; але це є образ Людини, іншої у Природі немає. Тож сучасний педагог має боротися за збереження його всіма доступними засобами, а часом навіть упереч офіційним «реформам».

Гадаю, що «коли проб'є останній час природи і розпадеться склад частин земних», останнім на Землі залишиться все ж педагог, причому «Педагог, як його задумала Природа».

⁸Еразм Роттердамський: «Гарно не те, що подобається взагалі, а те, що подобається здоровій людині» («Зброя християнського воїна»).

⁹Шеллінг, Гегель та інші німецькі філософи вважали, що людина повинна продовжувати справу природи, довірившись уже не тваринному інстинкту, а розуму, і, уникаючи будь-яких гендерних експериментів, зберегти і розвинути своє фізичне і духовне єство, у чому й має виражатися вічне буття природи. Відхилення від цієї класичної програми Макс Нордау називав «звироднінням», Фрідріх Ніцше «декадансом», а Ніколай Бердяєв – «буржуазною бездуховністю».